

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

Fatma Betül Altıntaş. *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslâmî Rivayetlere Uygulanması Sorunu.* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019, 520 sayfa.

Ayşe MUTLU ÖZGÜR*

Batıda bir metnin orijinal formunu tespit etmek için geliştirilen tarihsel eleştiri yöntemleri, oryantalistlerin hadis rivayet tarihi ve isnâd sistemine ilgileri nedeniyle Müslüman araştırmacıları da ilgilendirmektedir. Batıda daha ziyade Kitâb-ı Mukaddes'in tenkitli neşrinde kullanılan ve kutsal metinlerin ne zaman ve kimler tarafından yazıldığı problemine odaklanan çalışmalar, zamanla İslâm dininin kaynaklarını, bilhassa hadisleri tarihlendirmeye yönelmiş, vefatından uzun bir süre sonra kayda geçirildiği gerekçesiyle Hz. Peygamber'e ait olması mümkün görülmeyen hadislerin kimler tarafından ve ne zaman "uydurularak" tedavüle çıkarıldığı belirlenmeye çalışılmıştır. Fatma Betül Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslâmî Rivayetlere Uygulanması Sorunu*'nda¹ eserin adından da anlaşıldığı üzere meseleyi iki aşamalı olarak ele alır: İlk iki bölümde oldukça detaylı örnekler üzerinden mezkûr yöntemlerin ortaya çıkış süreci, uygulanış biçimleri ve hangi açılardan eleştirildiğini inceler. Son bölümde ise oryantalistlerin çalışmalarına atıfla ilgili yöntemlerin İslâmî rivayetlere uygulanmasının imkânını tartışarak bu konudaki tenkitlere yer verir. Altıntaş'ın eseri hem konuyu müstakil olarak ele alması hem de İslâmî rivayetler özelindeki uygulamaları tartışması itibarıyla özgündür. Eserin konusunu "tarihsel eleştiri yöntemleri olarak kabul edilen tenkit yöntemlerinin metodolojik açıdan değerlendirilmesi", mezkûr yöntemlere yönelik tenkitler ve neticede bunların "İslami rivayetlere uygulanmasının imkânı, sınırlılıkları ve vadettiklerini" görmek (s. 7) olarak belirleyen müellif, ilk iki bölümde konuyu çoğunlukla deskriptif olarak ele alır, İslâmî ilimlerle ilgilenenler için daha ilgi çekici olan Üçüncü Bölümde ise kendi değerlendirmelerine daha fazla yer verir.

Altıntaş, Giriş bölümünde çalışmanın amacını şöyle özetler: "Bu çalışma tarihsel eleştiri yöntemlerinin hadis alanının da dâhil olduğu tüm İslâmî alanlara tatbik edilmesi/edilmek istenmesi nedeniyle, şimdiye kadar İslâm dünyasında yapılmamış olan bir şeyi, tarihsel eleştiri yöntemlerinin metodolojik açıdan değerlendirilmesini hedeflemektedir" (s. 10-1).

* Dr. Araştırmacı, ayshemutlu@gmail.com
Orcid No: 0000-0003-3230-8301

1 Kapakta kitabın adı -künye bilgisi ve iç sayfadan farklı olarak- "Tarihsel Eleştiri Yöntemleri Tenkidi ve İslâmî Rivayetlere Uygulanması Sorunu" şeklinde kaydedilmiştir. Yazı başlığında ve burada künye ve iç sayfadaki kayıt esas alınmıştır.

“Tarihî, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla Tarihsel Eleştiri Yöntemleri” adlı Birinci Bölüm’de öncelikle tarihsel eleştiri yöntemlerinin ortaya çıkış sürecinin sosyo-kültürel altyapısını anlatan yazar, bir sonraki aşamada konuyu sırasıyla kaynak, form, redaksiyon ve gelenek/rivayet tenkidi alt başlıklarına ayırarak sunar. Konunun oldukça detaylı değerlendirilmesi emek mahsulü bir çalışma olduğunu gösterse de yazarın her bir tenkit yöntemiyle ilgili standart sorularının olmaması metni karmaşık hâle getirmiştir. Form ve gelenek/rivayet tenkidinde bu yöntemleri uygulamakla öne çıkan isimler alt başlıklara taşınırken kaynak ve redaksiyon tenkidinde yöntemlerin tanımı, ortaya çıkış süreçleri ve örnek uygulamaları ile yetinilmiştir. Ayrıca ansiklopedik bilgi mahiyetinde ilerleyen ve bu nedenle üslubu bakımından akıcı olmayan metinde yer alan uzun paragraflarda, alıntı veya atıfların nerede başlayıp nerede bittiği net olarak ifade edilmediği için yazarın -varsa- yorumlarını takip imkânı ortadan kalkmaktadır. Örneğin s. 44’te Popper’ın (ö. 1994) görüşlerinin hangi kaynaktan aktarıldığı belirsizdir. Paragraf sonunda iki esere yapılan atfın tüm paragraf için geçerli olup olmadığı veya s. 279-281’de Messîrî’ye atfedilen paragrafın yazarın yorumlarını içerip içermediği net değildir. Bazen de yorum içermeyen ve tercüme olduğu izlenimi veren paragraflarda kaynak belirtilmemiştir (s. 130-1, 128-9).

Eserin İkinci Bölüm’ünü mezkûr yöntemlere Batı geleneği içinden gelen tenkitlere ayıran Altıntaş, bu tenkit sürecinin yöntemlerin gelişimine sağladığı katkıdan bahseder. Eleştirilerin kısmen doğru olduğunu düşünen yazar, eleştirenlerin de tarafsız olmadığını, yöntemlerin “sıkıntılı yönlerinin, üzerinde düşünülmesi gereken taraflarının olduğunu” (s. 268) belirtmekle yetinir. Oysa bir hayli emek harcanarak etraflıca sunulan tenkit örnekleri ile bunlara gelen eleştiriler bölümü daha özet verilip bunların hangi açılardan haklı veya problemlili görüldüğü etraflıca incelenseydi, yukarıda ifade edilen hedefe daha yakın bir çalışma yapılmış olabilirdi.

Üçüncü Bölüm’de öncelikle tarihsel eleştiri yöntemlerinin İslâmî rivayetlere uygulanmasını savunan ve karşı çıkanları gerekçeleriyle beraber ele alan Altıntaş, konuyla ilgili şöyle der: “Yöntemler yapı olarak bazı açılardan evrensel boyutlara sahiptir. Fakat uygulamadaki formlar açısından evrensel değildirler. Bu sebeple yöntemleri tamamen bir metodoloji olarak görmek yerine, bir bütün olarak dünyanın tecrübesinin yansımaları içermesi sebebiyle belli yerlerde klasik sisteme katkı sağlayan bir teknikler manzumesi olarak ele almak makul görünmektedir” (s. 288). Altıntaş’ın oldukça genel ve uygulamadaki karşılığının ne olduğu konusunda okuyucuya net bir fotoğraf sunmayan yorumu, Müslüman araştırmacıların ilgili yöntemlerden hangi açılardan istifade edebileceğine dair fikir vermez. Yazarın en azından s. 288’de önerdiği üç ilkeyle (ilmî tutarlılık, hakkaniyet ve Müslümanca tavır) neyi kastettiğini bir örnek üzerinden açıklamaları, kendisinden sonra rivayet tenkidinde tarihsel eleştiri yöntemlerini kullanmak isteyen araştırmacılar için daha faydalı olabilirdi.

Üçüncü Bölüm’de ayrıca oryantalistlerin rivayetler üzerindeki uygulamalarından bahseden yazar, “...tarihsel eleştiri yöntemlerinin İslâmî rivayetler üzerindeki kullanımında nasıl

bir değişim süreci olduğunu görebilmek” (s. 292) için yapılan çalışmaları kronolojik olarak takip etmeyi önerse de s. 299-328 arasında sıraladığı çalışmalarda bir kronoloji takip etmez. Altıntaş, Abraham Geiger’in (ö. 1874) *Was hat Mohammed aus dem Judenthume Aufgenommen?* eseriyle başladığı değerlendirmelerde İslâmî ilimlerin farklı alanlarında yapılan çok sayıda çalışmayı ele alır. Bunlardan günümüze en yakın tarihli çalışma ise Gregor Schoeler’in 2014’te yayımlanan *The Biography of Muhammad* adlı eseridir. Yazar belirttiğinin aksine anılan zaman aralığında oryantalistlerin yaklaşımındaki değişikliği takip edebileceğimiz kronolojik bir sıralama izlemediği gibi, herhangi bir kritere göre tasnif etmediği eserlere dair genelde yüzeysel değerlendirmelerde bulunmuştur. Eser adı, varsa izlediği eleştiri metodu ve müellifin vardığı sonuç olmak üzere her bir eserin birkaç cümleyle tanıtıldığı bir nevi fihrist çalışması niteliğindeki bu bölümde, yapılan çalışmaların sayıca fazla olması her birinin detaylı analizini engellemiştir. Ancak yazar en azından Birinci Bölüm’de Kitâb-ı Mukaddes özelindeki uygulamaları açıkladığı gibi, oryantalistlerin İslâmî rivayetlerle ilgili çalışmaları arasından mezkûr dört tenkit yönteminden her biri için örneklem olacak birer çalışma belirlense ve bu yöntemlerin uygulanış şeklini ve Müslüman araştırmacıların hangi açılardan bunlardan istifade edebileceğini etraflıca analiz etseydi, konunun anlaşılmasına önemli bir katkı sağlayabilirdi. Böylelikle “oryantalistlerin İslâmî rivayetler üzerinde kullandıkları yöntemleri örnekler üzerinden değerlendirmek” ve “kutsal kitap incelemelerinde kullanılan yöntemlerle ayrıntılı bağ kurmak” (s. 24) hedefi bir ölçüde gerçekleştirilmiş olurdu.

Bir sonraki aşamada yazar, Müslümanların tarihsel eleştiri yöntemlerini uyguladığı çalışmalardan bahseder. Burada “Kur’an ve İslâm düşüncesi” hakkında çalışan üç müellife (Muhammed Arkoun, Hasan Hanefi, Fazlurrahman) ilaveten, “hadisler” üzerinde çalışan sadece iki kişi (Ahmad El Shamsy ve Maher Jarrar) zikreden Altıntaş’a göre, “İslâm dünyasında bahsi geçen isimlerin çalışmaları dışında, kullanılan yöntemlerin açıkça belirtildiği uygulamalar görmek mümkün değildir” (s. 346). Bu sebeple olsa gerek, isnâd-metin analizini mezkûr yöntemleri kullanan oryantalistler bağlamında zikretmesine rağmen (s. 321), bu konuda Türkiye akademisinde yapılan ilk ve hâlihazırda tek geniş kapsamlı çalışma olan Fatma Kızıl’ın *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi* adlı eserinden bahsetmemiştir. Hâlbuki bu eserin ciddi bir kısmını oluşturan Uranîler hadisinin analizi, kullanılan yöntemler açıkça belirtilmese de Altıntaş’ın zikrettiği kaynak, form, redaksiyon ve gelenek/rivayet tenkidi unsurlarını büyük ölçüde içerir. Kızıl, oryantalistlerin bir rivayetin mevcut kaynaklardaki bütün tariklerini bir araya getirerek metnin menşeinin izini sürmek için kullandıkları isnâd-metin analizini hadis literatürü verileriyle birleştirerek mezkûr hadisin nakil sürecini, metinler arasındaki farklılıkları ve bunların oluşmasına sebep olan râvileri belirlemiş, isnâdlardan elde ettiği bilgileri ricâl literatürü verileriyle işleyerek hadisin sahit bir nakil süreciyle aktarıldığı sonucuna varmıştır. Dolayısıyla Kızıl’ın çalışması oryantalistlerin kullandığı yöntemlerden Müslüman araştırmacıların nasıl istifade edebileceğinin güzel bir örneğidir.

Altıntaş’ın oryantalistlerin İslâmî rivayetlerle ilgili uygulamalarından bahsederken verdiği bazı bilgiler düzeltilmelidir. Örneğin sessizlik delili (*argumentum a silentio*), yazarın

ifadesinin aksine Goldziher (ö. 1921) ile öne çıkmayıp (s. 302), kendisinden önce bilirse de Schacht (ö. 1969) ile özdeşleşmiş bir teoridir. Benzer şekilde isnâdların geriye doğru büyüdüğü, önce mürsel, sonra mevkûf ve merfû isnâdların ortaya çıktığı iddiası da Juynboll'e (ö. 2010) değil (s. 370), Schacht'a aittir ve Juynboll tarafından tevarüs edilmiştir. Yazar ayrıca "isnâdların yayılması" (*spread of isnâds*) kavramını "zamanla senedlerin değişmesi, büyümesi ve mükemmelleşmesi" olarak açıklar (s. 370). Ancak burada bahsedilen Schacht'ın "isnâdların geriye doğru büyümesi" (*backward growth of isnâds*) teorisidir. Bu doğrultuda Schacht'ın oluşturduğu bir diğer kavram olan "isnâdların yayılması" ise senedlerin müşterek râviden Hz. Peygamber'e kadar olan tekli kısımlarını desteklemek, başka bir deyişle ferd rivayetlere gelecek muhtemel itirazların önünü almak amacıyla isnâdların mezkûr kısmı için başka râvilerden oluşan ilave tarikler oluşturmaktır. İbn Sa'd (ö. 230/845) *Tabakât*'ında yer vermediği için Nâfi'yi (ö. 117/735) uydurma kabul eden Juynboll'ün iddiasını cevaplarırken yazar mezkûr eserin tüm râvileri kapsama gibi bir hedefinin olmadığını söyler (s. 413), ancak *Tabakât*'ın sonradan ulaşılan kısmındaki Nâfi' tercemesinden habersiz gibidir. Yazar birkaç yerde Türkçe literatürdeki önemli eserleri gözden kaçırmıştır. Örneğin Juynboll'ün *Muslim Tradition* adlı çalışmasının tercümesinde, Salih Özer'in matbu çalışmasındaki eser adını (*Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*) kullanmak yerine kendi tercümesini tercih etmiş (*Hadis/Müslüman Rivayetleri*), Özer'in tercümesine atıfta dahi bulunmamıştır (s. 315). Tarihsel eleştiri yöntemlerinin genellemeci olduğu iddiaları bağlamında oryantalistlerin aile isnâdlarına dair görüşlerinden bahseden yazar, Bekir Kuzudişli'nin alanında tek olan ve konuyu oryantalistlerin iddiaları çerçevesinde de tartışan *Aile İsnadları* eserinden bahsetmemiştir.

Yazarın dipnotlarda verdiği uzun eser listelerinin belli bir tasnife tabi tutulmaması veya hangi kritere göre sıralandığının belirtilmemesi, okuyucunun bu kaynaklardan istifadesini zorlaştırır. Örneğin Birinci Bölüm'ün 107. dipnotunda form tenkidine dair verilen referans çalışmalardan günümüze en yakın tarihli olanı 1979'da yayımlanmıştır. Aynı şekilde redaksiyon tenkidıyla ilgili 131. dipnotta verilen eserlerden biri 2001 tarihli olup diğerleri 90'lı yıllarda yapılan çalışmalardır. Oysa eserin bibliyografyasında çok sayıda güncel çalışma da yer alır. Üçüncü Bölüm'deki 31. dipnotta oryantalistlerin İslâmî rivayetler üzerindeki uygulamalarına dair eserler alfabetik olarak sıralanmıştır. Ancak ne konularına ne de kullanılan yöntemlere dair bir tasnife tabi tutulan eser adlarından bu hâliyle istifade etmek oldukça zordur. Nitekim yazarın mezkûr listenin son sırasında zikrettiği Ahmet Yücel'in *Oryantalist Hadis Literatürü* adlı çalışmasında konuyla ilgili çok daha kapsamlı bir liste bulunmaktadır.

Eserde sıklıkla görülen ve metnin okunmasını zorlaştıran şekilsel hatalar da yer alır. Bir cümle veya paragraf içinde aynı kelimelerin sık tekrarlanması (s. 11, 13, 52, 61, 91, 195, 199, 262, 333 vb.), vefat tarihlerinin sık tekrarı (s. 31, 74-5, 101, 344), parantez içi bilgilerin gereksiz tekrarı (s. 7-8), kavram olmayan veya bu düzeyde bir metni okuyan herkesin bileceği kavramların İngilizce karşılıklarının parantez içinde verilmesi,² Türkçede kullanılmayan veya

2 Önyargı: prejudice (s. 42), ön kabul: presupposition (s. 43), dinler tarihi: history of religions (s. 86), hikmet sözleri: wisdom/ kısa emirler: short commands (s. 137), rivayetler: narrative (s. 141) vb.

tercüme kokan kelimeler (kerigma (s. 206), pozitivist sayılı (s. 85), kültik kutlamalar (s. 177) vb.), İngilizce I harfinin sıklıkla İ olarak kullanılması (s. 12, 54, 112, 123, 182, 202, 210-1, 225, 293, 295-6, 298, 307), eser adlarının yazılmasında büyük-küçük harflerin yanlış kullanımını (s. 20, 63, 65, 149, 150, 167, 210-1, 293, 339, 349) gibi hatalar eserin dikkatli bir redakte sürecinden geçmediğini düşündürür. Yazarın metnin anlaşılması için gerekli olmayan veya en azından dipnotlarda yer verebileceği kavramların sözlük anlamlarını vermesi de konu akışını bozmaktadır (kavram, s. 27; yöntem/metot, s. 40; kaynak, s. 94 vb.).

Sonuç olarak Altıntaş'ın çalışması gerek tarihsel eleştiri yöntemlerini detaylı olarak incelemesi gerekse mezkûr yöntemlere yöneltlen tenkitlerin Batı akademisinde İslâmî rivayetlerle ilgili Goldziher'den bugüne yapılan çalışmalar üzerindeki dönüştürücü etkisine işaret etmesi açısından dikkate değerdir. Ancak mezkûr yöntemlerin İslâmî rivayetlere uygulanması sorunuyla ilgili okuyucunun zihninde oluşan "Tarihsel eleştiri yöntemleri İslâmî rivayetlerin kaynağını tespitinde kullanılabilir mi?", "Bir rivayetin mevcut tariklerini ve metinlerini karşılaştırma yöntemiyle form tenkidinin ilişkisi kurulabilir mi?", "Hadis rivayetinde râvi tasarrufları problemini çözmemizde redaksiyon tenkidinden istifade edilebilir mi?", "Gelenek/rivayet tenkidi ve hadis şerhleri arasında bağlantı kurulabilir mi?", "Batı'da kullanılan yöntemler bir nebze de olsa hadis rivayet tarihinin detaylarına vakıf olmamıza yardımcı olabilir mi?" gibi önemli sorular hâlâ cevapsızdır.